

КОМЁБ ХОРАЗМ ХОНЛИГИ ТАРИХНАВИСЛИГИНИНГ МУНОСИБ ДАВОМЧИСИ

*Матякубов Шоназар Собирович, Хоразм Маъмун академияси
катта илмий ходими, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори
(PhD)*

A WORTHY CONTINUER OF THE HISTORICAL STUDIES OF THE KHORAZM KHANATE

*Matyakubov Shonazar Sobirovich, Senior Researcher of the Khorezm
Mamun Academy, Doctor of Philosophy in Historical Sciences (PhD)*

КОМЁБ ДОСТОЙНЫЙ ПРОДОЛЖАТЕЛЬ ИСТОРИОГРАФИИ ХОРЕЗМСКОГО ХАНСТВА

*Матякубов Шоназар Собирович, старший научный сотрудник
Хорезмской академии Маъмуна, доктор философии по
историческим наукам (PhD)*

Аннотация: Мақолада муаллиф Сайид Ҳомид тўра Комёб Хоразм хонлиги тарихнавислигининг Мунис, Огаҳий ва Баёнийлардан кейинги муносиб давомчиси эканлиги ҳақида маълумотлар беради.

Калит сўзлар: Хоразм, Хива хонлиги, Комёб, Таворих ул-хавонин, Мунтахаб ул-воқеот, Саид Муҳаммад, Муҳаммад Раҳимхон.

Abstract: In the article, the author Sayid Hamid Tora Kamyob provides information about the worthy successor of the Khorezm Khanate's historiography after Munis, Ogahi and Bayani.

Key words: Khorezm, Khiva Khanate, Kamyob, Tawarikh ul-khavanin, Muntahab ul-vejaot, Said Muhammad, Muhammad Rahimkhan.

Аннотация: В статье автор дает информацию о том, что Саид Хомид Комёб является достойным продолжателем историографии Хорезмского ханства после Муниса, Огахи и Баяни.

Ключевые слова: Хорезм, Хивинское ханство, Комяб, Таворих уль-хаванин, Мунтахаб уль-вакеот, Саид Муҳаммад, Муҳаммад Раҳимхан.

КИРИШ. Хоразм – инсоният бадий тафаккури тарихида алоҳида ўринга эга бўлган қадимий масканлардан ҳисобланади. Ушбу замин қадим-қадимдан жаҳон тамаддунига муносиб ҳисса қўшган юзлаб даҳолар бешигини тебратган қўхна воҳадир. Хоразм хусусан Хива хонлиги худудларида таваллуд топиб ижод этган адиб ва шоирлар Хоразм адабиёти ва тарихининг барча босқичларида ўзига хос нуфуз ва салоҳиятга эга бўлганлар. XVII-XIX асрлар Хоразм хонлиги маданий ҳаёти учун характерли бўлган хусусиятлардан биттаси тарихий асарлар яратиш эди. Абулғози Баҳодирхоннинг “Шажараи турк” асаридан бошланган бу анъана Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммад Ризо Огаҳий, Муҳаммад Юсуф Баёний, шунингдек Сайид

Ҳомид тўра Комёбгача давом этди. Тарихий асарларга бундай кенг эътибор бериш Бухоро, Қўқон хонликларида учрамайди. Академик В.В.Бартольд “Мунис ва Огаҳий томонидан яратилган адабий ва тарихий асарлар... воқеаларни баён этиш ва уларда келтирилган далилий манбааларнинг кўплиги жиҳатидан бизгача етиб келган Қўқон ва Бухоро хонликлари тарихи бўйича ҳамма асарларни ўзидан анча орқада қолдирди[1], деб таъкидлайди.

Хива хонлиги сарой тарихнавислиги анъанасини муносиб давом қилдирган тарихчилардан биттаси Комёб эди. Тўлиқ исми Сайид Ҳомид тўра ибн Сайид Муҳаммад тўра Комёбдир. Комёбдан бизгача битта шеърый девон, “Таворих ул-хавонин”, “Мунтахаб ул-

<https://orcid.org/0009-0003-0888-2941>
e-mail:
shonazarmatyobovv@gmail.com

воқеот” каби тарихий асарлари ва XIX аср охири – XX аср бошларида Хоразмда юз берган табиат ўзгаришлари тўғрисида маълумот берувчи эсдаликлар тўлиқ ҳолатда етиб келган. Булардан ташқари, у бошқа бир тарихий китоб ҳам ёзиш нияти борлигини “Мунтахаб ул-воқеот”да: “Насиб этиб, табъимға қувват, ўзимга тавонолик берса, “Равзат ус-сафо” янглиғ ўзга таворихлардин ҳам бир андак ёзмоқ кўнглимда бордур”, -деб қайд қилади. Хивалик Давлатёр Раҳим ва Шихназар Матрасуллар ўз китобларида Лаф-фасий берган маълумотига таяниб ёзишларича, “Комёбнинг “Тўрахоним” номли яна бир тарихий асари ҳам бўлган. Тарихий асар Муҳаммад Раҳимхонга маъкул тушиб, бир нечта нусха кўчиришга фармон берган”[2]. Лекин ҳозирда бу асарнинг қўлёзма нусхалари топилмай қолмоқда. Юртимизда истиқлолга қадар Комёб ҳаёти ва ижодий мероси тўғрисида айрим тадқиқотчилар томонидан фақатгина бир неча мақола ёзилиб, тадқиқотларда эса баъзи маълумотлар қайд этиб ўтилган бўлса-да, хон оиласига мансуб бўлганлиги боис, унга синфийлик нуқтаи назаридан баҳо берилиб, унинг тарихий асарлари етарли даражада ўрганилиб, илмий муомилага киритилган эмас. Фақат сўнгги йилларга келиб, унинг ҳаёти ва ижодининг баъзи томонларини ёритиб беришга қаратилган айрим тадқиқот ва илмий изланишлар юзага кела бошлади. Ҳозирги кунда мамлакатимизда аждоқларимиз маънавий меросини ўрганиш учун кенг қамровли имкониятлар ва шарт-шароитлар яратилиб, мазкур масалага бағишланган мақсадли илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Булар билан бирга бетакрор маънавий меросимизнинг ҳали тўлиқ ўрганилмаган қатламларини очиб бериш, хусусан, мамлакатимиз ҳамда чет эл фондларида сақланаётган ноёб қўлёзмаларни тадқиқ этиш устувор йўналишлардан бири қилиб белгиланган. Шу маънода Президентимиз Ш.М.Мирзиёев: “Ўзбекистонимизнинг китоб фондларида 100 мингдан зиёд қўлёзма асарлар сақланмоқда. Афсуски, бу нодир китоблар ҳали тўлиқ ўрганилмаган, улар олимлар ва ўз ўқувчиларини кутиб турибди. Ушбу ноёб асарлардан бугунги давр ўртага қўяётган жуда кўп долзарб муаммоларга жавоб топиш мумкин... Лекин биз ана шундай ноёб мерос ворислари, шундай бойлик эгалари бўла туриб, уларни ҳар томонлама ўқиш-ўрганиш, халқимиз, аввало, униб-ўсиб келаётган ёшлари-

мизга, жаҳон ҳамжамиятига етказиш бўйича етарли иш қилмаганимизни ҳам очиқ тан олиш керак”, -деган эдилар[3]. Хива тарихчиси Сайид Ҳомид тўра Комёб томонидан ёзиб қолдирилган асарлар қўлёзмаларини ҳам Президентимиз қайд қилган сингари манбалар сирасига киритиш мумкин. Сайид Ҳомид тўра Комёб (1861-1930) Хивада яшаб ижод қилган хон оиласига мансуб ижодкордир. Сайид Ҳомид тўра Хива хони Сайид Муҳаммадхоннинг олти ўғлининг бешинчисидир. Сайид Ҳомид тўра тўғрисидаги дастлабки маълумотни Муҳаммад Ризо Огаҳий ўзининг “Гулшани-давлат” асарида ёзиб қолдирган. Огаҳий ушбу тарихий асарида ҳижрий 1278, милодий 1861 йил воқеалари ҳақида сўз юритиб, жумладан “Яна улким мазкур йилнинг рабиул аввалида ойнинг иккисинда шанба кечаси баҳри хангомида ким барча кечаларнинг маҳмуди ва жамий соатларнинг масъули эрди”[4] дейди ва ўша куни хон оиласида бир ўғил туғилганлиги ҳамда отаси Сайид Муҳаммадхон унга Сайид Ҳомид деб исм қўйганлигини қайд этган. Бу воқеани яна бир тарихчи Баёний ўзининг “Шажараи-хоразмшоҳий” асарида ҳижрий 1278 – товук йили хонликда рўй берган энг муҳим давлат моҳиятига молик сиёсий ва ижтимоий воқеалар борасида маълумот берар экан, шу аснода Комёбнинг дунёга келиши ҳақида ҳам гапириб ўтган. Жумладан “Ушбу йил Оллох таоло хон ҳазратларига бир фарзанд ато қилди. Они Сайид Ҳомид тўра исми била мавсум этдилар”[5], деб ёзади. Хуллас, мазкур саналардан Комёбнинг туғилган вақти милодий 1861 йилнинг 2-сентябрь санаси чиқади. 1865 йили отаси Сайид Муҳаммадхоннинг вафотидан сўнг Комёб етим қолади ва унинг кейинги тақдири акаси Муҳаммад Раҳимхон Соний (Феруз) билан боғланади. Отаси вафотидан кейин тахтга ўтирган Феруз давлат ишлари билан биргаликда, оила аъзолари ва қариндошларининг парвариши ҳамда таълим олиши, хусусан, Сайид Ҳомид тўранинг тарбиясига алоҳида эътибор билан қараган. Комёб Арабмуҳаммадхон мадрасасида Хива хони Муҳаммад Раҳимхон ҳомийлигида ўз даврининг етук олимларидан турли фанлар бўйича таҳсил олади. Араб ва форс тилларини пухта эгаллайди. Унинг билим доираси ва дунёқарашининг кенгайишида давлат арбоблари, шоир ва мусиқа билимдонлари иштирокида бўлиб ўтадиган анжуман ҳамда адабий кечалар,

шеърхонлик баҳслари ҳамда мусиқа базмларига қатнашиб боришнинг аҳамияти катта бўлган. Комёб асарлари ичида энг асосийси унинг “Таворих ул-хавоний” асаридир. Бу асарнинг манбашунослик жиҳатидан аҳамияти шуки, энг аввало Мунис, Огаҳий, Баёнийлар томонидан ёзилган тарихий асарларнинг давоми сифатида, кейин улар келтириб ўтмаган айрим тарихий маълумотларни ўзида жамланганлиги билан аҳамиятлидир. Тарихий асар муқаддима, беш боб, шунингдек охирида муаллифнинг ўз ҳаёти ҳамда ижтимоий муҳит тўғрисида маълумот берувчи бир мақоладан иборат. Тарихий асар 1885-1894 йилларда ёзилган бўлиб, Комёб бу асарида кўнғирот иноқларининг қай тарзда ҳокимият тепасига келишлари, уларнинг марказлашган ҳукумат тузиш йўлида доим ажраб чиқишга ҳаракат қилиб келган туркман ёвмутлари, Оролбўйи, Кўнғирот аҳолиси ҳамда Бухоро билан олиб борган тинимсиз курашлари тўғрисида маълумот беради. Комёб ўз даври тарихчиларидан фарқли ўлароқ халқ оғзаки маълумотларидан, гувоҳлар ва воқеа иштирокчилари ахборотларидан фойдаланган. Асарнинг энг муҳим жиҳатларидан бири, Комёбнинг эсдаликлари, кўрган ва эшитганлари асосида ёзилганлигидир. Масалан, Кўнғирот беклигида Муҳаммад Паноҳ бошчилигидаги 1858 йилда бўлиб ўтган кўзғолон ҳақида қуйидаги тарзда маълумот беради. “Олар воқеаси андоқ эрдиким, Паноҳ отлиғ бир Аролни Кўнғирот аҳли арозли ва аҳли авбошни бош этиб, борча Арол мутеъ этиб, ўзларига хон қилиб, онинг итоати ва инқиётига иттифоқ ила бўюн кўюб эрдилар. Хивақ ақноф ва атрофи Хоразм мамлакати улуси карвон ва бўзургони йўл ва чўллар хавотир бўлгон жиҳатидин ўрис мамлакатига қатнайтурғонлари Кўнғиротга бориб тамомиси жамъ бўлгунча онда таваккуф қилиб, ондин сўнг ўрис вилотига улус савдога кетар эрдилар. Карвон халқи ижтимоъ топғондин сўнг кўнғиротийлар олар молин олиб лашкари харжига сарф қилиб эрдилар. Ҳамул моллар ғанимат оз фурсатда баргараф бўлгондин сўнг фақир ва бевазан ва бечоратанлар молига дасти татовул узатдилар. Ва олар моли ҳам андақ фурсатда барҳам бўлди. Ондин сўнг ожиз кимсаларни бегуноҳ ўлдириб ва амволи молин аҳли аёлин олиб ямутларга навкар ҳақи учун бериб ва хотунни ва ўғил-қизин ва ўғлон-ушокни бераҳимлиғ ила қул

фули баҳосида баҳолаб берур эрди”, дейилади[6]. Алқисса кўнғиротликлар дастлаб Паноҳни қўллаб-қувватлаб ўзларига бош этиб қўйган бўлсалар, кейинчалик унинг зулми остида қолишди. Паноҳ аёл ва болаларни, айниқса янги келинларни ёвмутларга навкарлик ҳақи сифатида бериб юборади. Охир-оқибат кўнғиротликлар бош кўтариб, Паноҳ ва унинг яқинларини ўлдириб, қилган хато ишлари учун узр сўраб, Хивага хон олдига элчи юбордилар. Хон уларнинг узрини қабул қилиб, ўз одамани Кўнғиротга ҳоким қилиб юборди. Сайид Ҳомид тўра Комёб Хива хонлари сулоласига мансуб ижодкор бўлиб, ўз даврининг фарзанди ва хоннинг энг яқин биродаридир. Шу боисдан Комёб Хива қўшинларининг хонлик ҳудудларини кенгайтириш, ҳокимият учун олиб борилган ҳарбий юришлар хусусида ёзар экан, хон қўшинларини афсонавий, енгилмас жангчилар қилиб тасвирлайди. Албатта бу ҳаракатларга нисбатан табиий равишда унинг хайрихоҳлиги сезилиб туради. Айни чоғда сариқ, ёвмут, така, алиэли, чандир каби туркман уруғларини бўйсундириш “зўран ва қаҳран” кечганлигини ҳам ҳаққоний қайд этади.

Хулоса қилиб айтганда, Комёбнинг тарихнавислик борасида яратган тарихий асарлари буюк сўз усталари Абулғози, Мунис, Огаҳий ва Баёнийлар каби Хива тарихнавислик мактабини ўрганишда муносиб ўрин тутди. Шунингдек Комёбнинг тарихий асарлари келгуси тадқиқотларда ўзбек давлатчилиги тарихи унинг тараққиёт босқичларини, унинг асоси ва омилларини янада яхшироқ кўрсатиб беришга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. В.В.Бартольд. История культурной жизни Туркестана. Л. 1927 г. С.113.
2. Д.Раҳим. Ш.Матрасул. Феруз – шоҳ ва шоир қисмати. Тошкент, Ғ.Ғулом нашриёти. 1991 й. 77-бет.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати ва Қонунчилик палатасига Мурожаатномаси // Халқ сўзи. Тошкент, 2017 йил 23 декабр.
4. Огаҳий. Гулшани давлат. Ўз.Р.Ф.А.Ш.И. 7572- қўлёзма, 236 б.
5. Баёний. Шажараи-Хоразмшоҳий. Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1994 й. 102 б.
6. Сайид Ҳомид тўра Комёб. Таворих ул-хавонин. Масъул муҳаррир А.С.Сагдуллаев. Тошкент, Академия. 2002. Б.77-78.